

ЗМІНИ ЛАНДШАФТУ ПОДНІПРОВ'Я У ХХ СТОЛІТТІ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНА ПРОБЛЕМА

Любов Боса

УДК [502.8:39+504.03](477.63/.65)“19”

У статті розглянуто питання природного та етнокультурного ландшафту українського Подніпров'я як цілісної природно-культурної (асоціативної, історичної, топонімічної, етнічної тощо) системи. Наведено матеріали усних свідчень, у яких відображено образ колишнього ландшафту Подніпров'я, процес переселення людей із зони затоплення та психологічно-емоційне сприйняття ними змін у повсякденному житті.

Ключові слова: ландшафт, Подніпров'я, переселення.

The article discusses the natural and ethno-cultural landscape of Dnieper Ukraine as an integrated natural and cultural (associative, historical, toponymical, ethnic, etc.) system. Verbal witnesses' materials are given as well, reflecting the shape of the Dnieper Ukraine former landscape, the process of human resettlement out of the inundated zone and psycho-emotional perception of their daily lives' changes.

Keywords: landscape, Dnieper Ukraine, resettlement.

Формування етнокультурного ландшафту як природно-культурного комплексу відображає тривалість перебування етнічних груп на території їхньої осілості, автохтонність етносу, який створює певні адаптаційні засоби взаємодії з довкіллям. Але в ХХ ст. відбулася фактична підміна природного ландшафту Подніпров'я штучними конструкціями на основі індустріального пріоритету; постали екологічні проблеми, пов'язані з системою рукотворних морів на Дніпрі, відбулися чисельні зміни в етнічному, соціальному складі населення. Усе це визначає необхідність системного дослідження етнокультурного ландшафту Подніпров'я, унікальність якого як природного явища нерозривно пов'язана з його історичним минулим.

ГЕС, штучні моря, канали в низці багатьох інших масштабних проєктів стали новими мітками, якими маркувалася територія всього Радянського Союзу. Доля ландшафтів вирішувалася зовні, нерідко людьми, які не бачили їх і не бували на місцях. Чого тільки вартий був (нереалізований через потужний спротив) проєкт «повороту рік». Зазначалося, що «радянська людина зможе здійснити сміливі плани зміни русла деяких північних річок і регулювання їх вод з метою використання потужних гідроресурсів для зрошення обводненням по-

сушливих районів». Почати його здійснення планувалося в 1985 році. Основні положення техніко-економічної доповіді за цією схемою були опубліковані в «Экономической газете» (21 лютого 1961 року).

Будівництво в Україні Дніпрельстану (1927), Каховського моря (1956), Кременчуцької (1962), Дніпродзержинської (1965), Київської (1968), Канівської (1978) ГЕС у постановках партії та уряду також подавали як грандіозне підкорення природи радянською людиною, поступ науково-технічного прогресу. Те, що подібні проєкти далеко не наше минуле, стало нещодавно відомо зі ЗМІ та протестів екологічних організацій проти намірів спорудження у Карпатах багатьох малих ГЕС на річках за так званим «зеленим тарифом». За висновками експертів, це призведе не тільки до нових екологічних проблем, а й до втрати привабливості регіону, культурного ландшафту.

Нині щодо водосховищ як у науковій, так і в громадській думці сформувалися дві полярні позиції. З одного боку, створення штучних морів розцінюється як варварство, катастрофа, злочин. Водосховища називають химерами, антиекологічними системами, а греблі — зашморгами на Дніпрі. Екологічні наслідки цих проєктів сьогодні порівнюються з Чорнобилем. З другого боку, стверджується,

що перемагає та користь, яку отримують від енергетики, судноплавства, зрошення і водопостачання, регулювання повеней, рекреації. Землі водного фонду стають дуже цінними, їх скуповують для рекреаційного бізнесу. Але зазвичай так вважають здебільшого представники відповідних відомств, у чому можна було переконатися на черговому Міжнародному Дніпровському форумі, який було скликано в липні 2012 року.

Ще наприкінці ХХ ст. президент НАНУ Борис Патон писав: «Я вже згадував помилкові рішення, пов'язані з північними ріками... Можна навести інші приклади. Всі їх об'єднує те, що завжди були вчені, котрі активно і, як виявлялось згодом, обґрунтовано заперечували проти цих рішень. І не просто заперечували, а щоразу пропонували інші, надійніші варіанти... Та думки, що суперечили відомчій позиції, навіть висловлені фахівцями і підтримані цілими науковими колективами, нерідко замовчувались... Але ж природа єдина і по самій своїй суті — позавідомча. І я глибоко переконаний, що великі проекти, які зачіпають екологію, не можна давати на відкуп відомствам, які часто не зважають на унікальність регіону, не зацікавлені в його збереженні і не здатні передбачити всіх наслідків помилкових рішень... Свого часу був проект обваловування Київського водосховища. Та коли прикинули вартість, виявилось, що це буде кілька мільйонів карбованців. Вирішили утриматись, як то кажуть, зекономили. Які ж наслідки? Море розлилось на площі близько тисячі квадратних кілометрів. Затоплені найплідніші землі і заливні луки. Водосховище стало мілководним, що призвело до сильного прогріву води влітку. Через це на дні почали бурхливо цвісти численні органічні рештки затопленої рослинності... Думаю, сама вартість незібраних за минулі роки врожаїв уже набагато переросла невтрачені вчасно мільйони»¹.

Чи входили в програму будівництва наукові дослідження культурно-історичної спадщини територій, які підлягали затопленню? Так, на це виділялися певні кошти. Але, як стверджує нікопольський дослідник екології Дніпра

В. Сандул, майже на всіх ділянках вони були короткотерміновими, недостатньо фінансованими. В архівних матеріалах, які надають інформацію щодо процесу спорудження ГЕС, побіжно згадується, що перед затопленням проводились археологічні експедиції, серед археологів були також етнографи, історики. Звіти експедицій ще чекають належного вивчення. Як відомо, вони розпорошені, перебувають також у колишньому союзному центрі. Про одну з наймасштабніших експедицій дізнаємося з доробку дніпропетровських учених, у якому огляд наукових досягнень Дніпрогесівської експедиції за 1927–1933 роки показує їх вагомість для розуміння процесів, що охоплювали південь України від доби палеоліту до українського середньовіччя². Також про цю експедицію йдеться у звіті її учасника М. Міллера, опублікованого в Канаді. Перше, що він відзначає, це те, що науковці не встигли дослідити й половини території, яка становила надзвичайну цінність, через «певні причини» було втрачено багато безцінних експонатів. Для заявленої теми також важливий опис краєвиду до затоплення, який зафіксовано у звіті: «Місцевість Надпоріжжя — грандіозна, прекрасна та своєрідна і дуже відрізняється від Надчорноморського степу, що її оточує з усіх боків на сотки км. На всьому протязі Надпоріжжя правий бік Дніпрової долини — крутий, більш скелястий, попереperізуваний крутими ярами та балками, а лівий — більш похилый. По балках — дубові ліси, по Дніпрові — брукви та острови скелясті, піскуваті або вкриті лісом. Надпоріжжя мало надзвичайні природні багатства і в усі часи творило сприятливі умови для життя людини, особливо вигідні для ранніх ступенів розвитку людства з первісним збирацьким та скотарським господарством. Велика кількість кам'яних кристалічних порід, лісу, чорноземні узбережні луки, придатні для раннього хліборобства, незвичайні рибні багатства, сила дикого звіру та птаства, — всі ці умови різко відокремлювали Надпоріжжя від довколишнього степу і творили з нього своєрідну оазу»³.

Сучасний дослідник із Запоріжжя, професор В. Чабаненко, автор низки унікальних, на наш погляд, розвідок про козацькі затоплені святині, топоніміку краю слідом за своїми визначними попередниками Я. Новицьким, Д. Яворницьким, А. Кащенком, подає характеристику місцевості, яка здавна називалася Великим Лугом і яку йому ще пощастило побачити до затоплення. Великий Луг — комплекс плавнів у долині Дніпра. Основу гідросистеми Великого Лугу становили ріки Дніпро, Кінська та Базавлук, що з'єднувалися між собою численними протоками. За козацьких часів Великий Луг мав дуже багатий рослинний і тваринний світ. Тут росли верба, дуб, осика, дика груша, лоза; береги проток, озер і лиманів заростали очеретом, рогозом, осокою, кугою та оситнягом; гряди й луки вкривалися високими травами. У лісових пущах і чагарях водилися вовки, лисиці, дикі кози, вепри, тарпани, олені, зайці, борсуки, куниці. Протоки, озера й лимани кишіли рибою (осетер, щука, короп, лин, карась, окунь, сом, тараня, в'юн, краснопірка) та раками. По всій долині розкошувало птаство: орли, лебеді, баклани, пелікани, чаплі, дикі голуби, зозулі, пугачі... Протягом віків у великолузькому регіоні тимчасово побували представники різних народів, племен і цивілізацій, але в усі відомі нам історичні періоди ця земля вважалася слов'янською, або ж українською⁴.

Серед суто етнографічних матеріалів вдалося виявити розвідку дослідниці Зої Гудченко⁵ з докладним описом старого козацького с. Сотницьке Петриківського району Дніпропетровської області до затоплення його Дніпродзержинським водосховищем, в якій на значному фактичному матеріалі переконливо показано, що саме ландшафтні особливості краю дозволяли зберігати давні традиційні риси, незважаючи на докорінні зміни в економічних та соціальних умовах життя селян.

Щодо образу колишнього придніпровського ландшафту від Кременчуцького моря до Каховки, який залишився в пам'яті наших сучасників, ми розпитували і під час експе-

диційних досліджень ІМФЕ НАНУ в 2011–2012 роках. Поданий нижче матеріал (на основі власних записів автора) чітко показує картину життя, яка відбилася в їхній свідомості в природному — «рідному» і зміненому — «чужому», як зазначають наші респонденти, ландшафтах колишніх мешканців затопленого подніпровського краю з Кіровоградської (див. іл. № 1), Полтавської, Дніпропетровської (див. іл. № 2), Херсонської областей.

«Я народилася і виросла на крутих схилах правого берега Дніпра (с. Саблуківка Бериславського р-ну Херсонської обл.). Берег був скалистий з відкладеннями вапнякових та черепашечних порід. То там, то там лежали гранітні камені і валуни. Схили крутого берега місцями були розмиті у яри та кручі, порослі зарослями колючої шипшини, терену, глоду, диких груш та яблунь. Серед круч були балки, одну із яких в Саблуківці називали «Гадючою балкою». Круті червоно-глиняні схили між ярами були дуже красивими весною, коли покривалися зеленою рослинністю, пролісками, потім жовтими і червоними тюльпанами. А яка ж була у Дніпрі кришталево чиста, прозора і смачна вода! Через неї було видно на дні не тільки камінці, але й пісок, дрібних мальків риб, різних кузьок... Взимку люди по льоду на санках возили комиш, дрова та лозу, а влітку плели з лози загороди, обплітали хліви для птиці, а комишом накривали покрівлі хат. Чоловіки спилювали у плавнях дубки, розпилювали їх вдома, продавали столарям, стельмахам, бондарям. А ті виготовляли з них ліжка, столи, бочки, діжки, барила. Для плетіння, як сировину, використовували прутики шелягу, кору молоді липи, берези та верболозу. Частково займалися і каменетесним промислом... У кожній хаті, і в тім числі і нашій, стояла дертушка для перемелення зернових на крупу, всередині якої були жорна — 2 спеціально обладнані камені із металевими зубцями. Частково у нас займалися смолокурінням для задоволення власних потреб — смоління човнів, щоб не протікали. У кожного рибачка в домі була смола. Виготовлялися і начиння для приготування хліба та їжі. Бабуся Олена заквашувала

Степ. КАРТА Зап. части России Г. И. Шуберта.

Ілюстр. №1.

Фрагмент топографічної карти Новогеоріївщини, затопленої Кременчуцьким водосховищем у 1962 р. (з архіву ГО «Нижньодніпровська басейнова рада Всеукраїнського екологічного руху «Хортицький форум»)

Ілюстр. № 2.

Фрагмент топографічної карти с. Грушівка та с. Кут, затоплених Каховським водосховищем у 1956 р.
(З архіву ГО «Нижньодніпровська басейнова рада Всеукраїнського екологічного руху
“Хортицький форум” »)

та місила тісто тільки у дерев'яних ночвах. У нас була дерев'яна хлібна лопата для випічки хліба у печі, товкач, макогін, збивачки, мішалки, це все з плавневого дерева» (ЯАМ).

Прикметно, що частина респондентів, вимушених переселенців із західних теренів України, також емоційно передавали своє захоплення колишньою природою краю. Але в розповідях «корінних» звучали нарікання, що саме з «західняків» і склалися бригади лісорубів, які знищували плавневі ліси перед затопленням. А ті в свою чергу неохоче розповідали про власну трагедію переселень, а також облови в рідних селах, коли формувалися бригади лісорубів у 1950-х роках.

«Я син переселенців з Рівненщини та Волині (1958 р.). Жив у Горностаївському районі Херсонської області. Все життя захоплююся історією цього краю і туризмом. Саме тут отримав найбільші враження ... Марія Іллівна Завізіон, приблизно 1905 р. н., у 1980-х роках розповідала мені про казкові дніпровські плавні. Люди жили за рахунок природи. Водилося багато всякої звірини. Худобу в плавнях випасали. Мітили на весні, і вона ціле літо і осінь паслася. Іноді, коли засуха в інших областях була, то аж сюди худобу приганяли. А десь у листопаді був тут великий ярмарок. Все із плавнів продавали. З усієї України приїжджали, і не тільки. Коли Дніпро розливавсь, після того на його прибережну територію заходив мул. Кожний господар мав свою ділянку мулу. Чернозем, який сходив з гори по річці, водорості були як добриво. Заходив супропель. Люди йшли і кидали навіть лушпайки в землю, і вони давали урожай великий. Не було зовсім бур'яну. Ото весною посадили, посіяли, а потім збирали такі врожаї! Казали, що цей рай закінчився, коли все затопили» (СДД).

У ставленні місцевого населення до переселенців із західних областей переважало більше співчуття, а також повага до їхнього способу життя, що дає підстави говорити і про культурний взаємовплив. Нехіна (Кутенко) Людмила Володимирівна розповідала: «У Воронцовці (Херсонська обл.) дуже багато

переселенців з Західної жило. У них 12 ікон у хаті було. Для нас це була дивина — 12 ікон поставить. Із Західної їх переселяли сюди. Оце тоді, так як усіх, їх вивозили, татарів і їх так само. Це однозначно депортація була. Із Станіславської і Львівської області. Вони дуже богомільні були. Я в другий клас ходила, а ми жили у них на квартирі. Вони всі ідуть в церкву, і я з ними разом ходила, там з певчими співала. Я стояла на криласі, заглядувала в книжку і шось там співала. Такий суржик у нас. А там конкретно, западна — вони по-своєму. Для них було одне названіє — “бендеровці”. Але діти вголос це не говорили. А ми між собою так говорили. А так, шоб якась класова ненависть була — у нас цього не було. Не знаю за політику тоді. Єдине запам'ятовує, вони казали: “Дякуємо Сталіну-грузину, шо одів нас у резину”. Ми сміялись, коли вони казали: “редзину”. І одежа в них була, і рушники, так як оце зараз у них все гаптоване, так і тоді вони носили. Квітів багато садили. То саме ця сім'я зразу прижилася. Уже за рік ми у них жили на квартирі. Одна хатка в них була недостроєна ще, а в другій уже жили. Господарі вони гарні були. Я так думаю тепер, бо тоді мені було все одно, шо не треба було звідтіля їх виганять. Хай би собі жили...» (НЛВ).

Коллективна пам'ять порічковиків поки ще утримує образи колишньої природи, життєдіяльності, історичні назви природних об'єктів, які на сьогодні безповоротно втрачені, і багато з яких не було нанесено на карту та не досліджено.

«Річки затопили. Коло нас була річечка така маленька, називалась Качечник. Через неї була гребля: одна, тоді друга була гребля, і річка Підпільна йшла. Ця річка Підпільна поряд з греблею перетиналася, і там ходив пором і з'єднував Кут зі Знам'янкою. Це Знам'янка, Кам'янка — оце були плавні. І оце воно там і з'єднувало все нас. Тоді ше Скарбне було, яке впадало в Дніпро. А в плавнях такі маленькі річечки були, то Тиха називалася, то іще Бочки називалися. Чого то там Бочки казали? Чи, може, там як оце пани були чи шось таке. Була

Павлова хатка. Один лісник, старий-старий такий, зробив на дереві хатку, бо як заливалися плавні і люди туди приїжджали, оце таке було. Прямо до плавнів ішов Кут. Наші городи прямо до берега йшли. Пересихали річки, ми переходили по косточки. Оце в юні-місяці, як зараз, плавні розливалися, і оце верби, осоки — все заливалося. А тоді вода стікала, — і ми там садили городи. Ну, це вообще!.. Росло дуже хорошо... Як був голод, 47-ий год, ми з мамкою посадили отаку завбільшки — піввідра, а накопали отакенну картошку. Помідори такі красиві — тепер їх нема ніде. Отак розломиш, — а воно як сахар. Огірки садили, помідори, ну, все-все. Одні кавуни тільки не поспівали. Про голод? Ну, як вам сказати... У 33-м я то не знаю, як, а батьки розказують, то вони не голодували. Плавні садили — то не голодували. Вулики держали, великі пасіки. [...]. Оце як уже воду стягне вже Каховка, і ми туди вигонили корови. Ви можете не повірити, но корова перепливала річку. І оце виженем її туди, — і вони там ціле літо, аж до холодів. [Човнами плавали — доїли?] Да, у кожного хазяїна човен. [Як він називався, цей човен?] Та ми каюк казали. А риба — яка хочете: і соми, і коропи... [...] [Які тварини водилися?] Фазани, качки, дикі гуси, єноти... [Коли вони зникли?] Як оце уже затопило, так оце де вони ділися [...]» (СЛП).

Так, можна було пересвідчитися, що голодні роки в цих місцях люди легше переживали. Тож і переселення вони сприймали часто як бажання влади позбавити їх найбільшої опори в житті: «Люди казали, що це їх так зганяли з місця, щоб вони йшли робити на заводи. А це ж колишня козацька вольниця... Треба було стерти пам'ять тих, хто вижив у голод, адже ці ж землі не дали багатьом померти» (СДД).

«Ми на річці Скарбній ловили з батьком кармаком рибу. Це нитка мисина, і од неї одходить з крючечками, штук десять, і груз. Оце кинемо і на каюці дожидаємо, коли смик, уже почепилося, смик-смик, а тоді, як уже дуже — витягаємо 5—6 окунців і біленьку. Познімали рибу, нанизали черв'ячки і знову. А тоді, як уже наловили чималенько, батько мене перевезе на берег, я її

почистила, посолоу у мисочці. Я страшно любила ловити рибу, і не тільки вудками. В нас місця були такі біля кручі, і в кручі нори. Там і бички, і раки ловили. Дівчата ще сплять, а я чуть-світ встану і вже в норах тих облазю. Плавні — це було велике багатство. Плавні кормили всю область. Далеко в плавнях, я вже позабувала ті місця, де городи садили. Городи ні бризкали, ні поливали, нічого цього не було. Там у плавнях садили все. Вода була чиста-чиста, хоч місця були і неглибокі... Я сама їздила туди, пливу каюком — співаю, нікого не боюся. Бджіл було багато, бо пасіки туди завозили із інших сіл, і наші місцеві були там пасіки. Цвіту і ожини було багато. У плавні звозили увесь молодняк зо всієї області. Як не знаєш плавні добре — то ідеш, ідеш — наткнувся на річечку, можна перебрести невеликі струмки. Це така система островів. Там оставляли на все літо скотину. Аж осінню приїжали і забирали, тільки мітили, щоб не перепутали. І місцеві були, але ніколи нічого ні в кого не пропадало. Отого воровства не було. Помню, у 1933 році ми годувалися із плавнів. Я пам'ятаю, як із мамою корінці копали. Рибу ловили весною і літом, а взимку — ні» (СНФ).

Разом зі спогадами про природу нерідко виринали перекази, легенди, які було почуто ще в дитинстві: про козацькі часи, знищення Січі, про заховані скарби козаками, татарами, махновцями. Розповідали про старців, ворожок, які передбачали затоплення, називалися їхні імена (найбільше: Варфоломій, Самусь).

«Ще в Грушівці, і там в Мар'їнському (ше я тоді пацаном був) було підеш зимою, тоді не було ні вугілля, нічого. Лозу везли на саночках по льоду, по річці. Бо плавні — це клад. Знаєте, що там було затоплено багатство — історія затоплена. Знаєте, скільки річок було названо іменами козаків! Подскарбне, де козаки-запорожці тікали від татар по Дніпру. Галери за ними гналися — не могли вони за ними угнатися. [...] Оце тут був лиман у нас за Грушівкою. Так розказували, що колись Андрій Паливода і Олена... молоді люди... Так, коли татари їх захватили тут (а тут розлив був якраз весною)... лиман всігда розливався. Так вони в очереті

заховалися, а їм татари запалили очерет. І вони спаслись. Як? У воду. Горить, а вони в воді сидять по шию. Ну, а очерет (сушняк) горить... Так вони вийшли через Базавлук, переплили і пішли в Чортотлик туди. Там, кажуть, було багато іще біженців козаків. Що вона давала плавня? Отоплення — це сушняк в кожному куці. [...] Плавня — як ото весною (девятого травня особливо) починалося вже спад води розливу. І люди садили гряди. І на грядах люди садили картоплю, помідори, огурци... Земля воложна.. А то лоза, суха лоза. Лозоплут. Це у Грушівці артель. Ну, і з лози делали стулья, столи, кресла-качалки. [...] Водилася утка, качки дикі, лиска. Курочки, фазани були в плавні. Водилась щука, сом, карась» (КВІ).

Усі матеріали експедиції підтверджують, що природні особливості ландшафту, клімату, життєдіяльності були схожими у порічковиків на території, яка досліджувалася, хоча відстань від колишнього Новогеоргієвського району (сучасної Кіровоградської обл.) і до дельти Дніпра в Херсонській області досить велика. Тож попередньо висловимо думку і щодо спільного культурно-етнографічного комплексу, який було сформовано, можливо, унаслідок особливих природно-географічних умов до часу створення каскаду ГЕС на Дніпрі.

«Мій батько, Скрипник Василь Іванович, проживав у селі Чаплище (нині затоплене) Новогеоргіївського району. Дід мій Іван Денисович теж звідти. Село було дуже браве, поруч ліс і річка. Батько з дідом там рибалили. Я сам рибак. Дуже рибні місця були... Плавні — це протоки, де вода заходить, там очерет і ліс. Коли весною піднімається вода, вона все заливає. Потім відходить, а остаються протоки, там багато трави і різної рослинності. Нині плавні трохи залишилися тільки біля Білецьківки у Полтавській області. На плавнях було багато риби і дичі. Батько розказував, що їх виручав водяний млин. Туди їхали люди з усієї округи» (СІВ).

Випасання скоту в плавнях, багатий рослинний і тваринний світ — найбільш повторювані сюжети в розповідях у всіх придні-

провських областях. Ці сюжети мають і дещо міфологізований характер:

«Я жил там (в Новогеоргиевске). Начинается ранняя весна, и тут через весь город идут стада большого рогатого скота. Неделями идут, как пленные немцы. Сплошное стадо гонят, гонят. Их в междуречье Тясмина и Днестра загоняли, а некоторых даже загоняли на острова днепровские. Здесь был ряд островов. И вот там до “белых мух” был выпас этого скота. А потом уже, когда начиналась зима, при “белых мухах”, их гнали через город назад, а дальше по всем областям. И вот эти стада шли неделями днем и ночью через город. Даже трудно это себе представить. Вот такое у нас было великое событие... Может это и было решение продуктовой базы нашей Украины, а может быть и более того. Здесь места прогревались сильно, и солнца было очень много, и много влаги — ну просто псевдосубтропики... Вот здесь и образовалось именно вот такое место, оно было там, чуть-чуть выше за Новогеоргиевском, где воды больше прогревались, и рыбы там кишело. Скота было навалом, его никто никогда не считал. Они сами плодились... При советах оно было может быть как-то порочно сказано: “Все вокруг колхозное — все вокруг мое”. Но я вам скажу, вероятно, до войны поотбивали охоту на эти колоски у людей до такой степени, что эти стада нетронутые ходили неохраняемые. Никто их не трогал, они никуда не уходили. И так вот было из года в год» (ЛММ).

«Це як закриєш очі, то думаєш: в якому ми тільки раю жили: зелений, співучий... Мій же Новогеоргіївськ був на правобережжі Тясмина. Він знаходився якось вище рівня Тясмина. А город, вулиця наша була вище Тясмина. І Новогеоргіївськ заливався весною. Але вода сходила своєчасно. І люди своєчасно обсаджувались, городи саджали. Але ж які там врожаї були! А які там садки були. І я до сих пір пам'ятаю ті і груші, і яблука були. А зараз оце люди ввозять сюди усякого.

— Груша-добримисловка. Чули ви таке? Ніхто не чув. Яблуня-грушовка. А як дощ

пройде, та то яблуна як посиплеться. А ми по росі як пройдемо — то в теплій росі біжимо! Яблук там вітер скільки назбиває! Краснобоких сочних цих яблук. Прямо береш в корзину: Шура з однієї сторони — я з другої. І несем до бабусі. А як гризонеш — то сок так і бризне!» (ШОВ).

Те, що вражає уяву, зазвичай міфологізується, набуває рис сакральності, особливо якщо безповоротно втрачається. Можливо тому в спогадах про колишній ландшафт постійно натрапляємо на міфологему «втраченого раю». Однак, як стверджують науковці, це було недалеко від істини. «Який край занепали!», — гнівно промовляє в нашій розмові Віктор Чабаненко, професор із Запоріжжя.

У самих же оцінках цих подій респондентами найбільше звучали мотиви катастрофічності, руйнування церков і кладовищ сприймалося як святотатство. Записані голосіння за хатою, як за покійником (записала на Полтавщині І. Коваль-Фучило, ІМФЕ НАНУ), і за матір'ю, яку не вдалося перепоховати на новому місці (записала на Кіровоградщині М. Курінна, ІМФЕ НАНУ) — свідчення глибини колективного переживання. Друга частина спогадів, що наводиться нижче, відображає подальшу долю переселенців, зміни ландшафту, звичного повсякдення, емоційне сприйняття ними та їхніми нащадками того, що відбувалося.

«Для підготовки котловану під водосховище випустили із тюрем різних злочинців, які поступово спіяли віковий ліс, а разом з ним загинуло і все живе, що було зеленим раєм і достатком для простих людей. Не хотілося людям покидати обжиті місця. Та що поробиш — людина завжди заручник обставин. Отримавши за свої будівлі підйомні, люди стали будуватися вище над крутим берегом, де не було води. Воду для їжі і побуту носили з Дніпра на коромислі, що було не так просто. Особливо тяжко було це робити по слизькій глині після дощу та під час голольоду. Скоро перестали носити воду з Дніпра: у селі почали встановлювати водопроводи, тільки по вулицях. А Каховське море без течії швидко стало

стоячим болотом із зеленою брудною водою, яку не можна було пити. Не стало у такій воді і риби. Постійні хвилі руйнували яри і балки, у яких зникли дикі яблуні, груші, терен, глід, барбарис та шипшина. Стала природа чужою. У краях на вулиці вода була солонкувата і жорстка. На городах, що були при подвір'ї, уже з початку червня все вигорало під палючим сонцем. І люди з гіркотою згадували, як колись щовесни після повені, як тільки спадала вода з плавнів і з'являвся пісково-чорноземний ґрунт, люди їхали туди човнами і очищали від осоки собі городи, хто скільки хотів» (ЯАМ).

«Я була ще малою, коли мої бабусі мені розповідали про родину і місцевість, де вони жили. З їх слів я зрозуміла, що це була катастрофа. Люди від цього постраждали, дуже постраждали. Навіть моя родина, по лінії батька, їх вигнали з оселі. Вона була вагітна, без чоловіка, і чотири хлопчики. Вона сама збудувала мазанку собі, бо просто вигнали в нікуди. Там давали строк, але люди в це не вірили, не хотіли переселитись. [Їх силоміць переселяли?] Так. Бросали усе нажите і піднімались на вищі береги. Взагалі це було дуже страшно. Тому що люди в тій місцевості були воїнами. Я схиляюсь до думки, що коли робили це Каховське водосховище — воно не скільки збитків принесло економічних, а історичних. Мабуть, у ті часи був такий напрямок» (ПТМ).

Було також немало свідчень, у яких відчувалась приреченість, покірність долі: «Нам сказали вибиратися, а що ж ми могли вдіяти... значить так треба», «після всіх голодоморів і воєн — це не найбільша трагедія», «тоді ніхто не міг і подумати, щоб якусь думку свою висловлювати...» (КЛВ).

«А ми це ніяк не сприймали, через те що нас ніхто не питав. Об'єдналося все, лісництво Новогеоргієвське присоїдили до Золотарівського. Так укрупнили, а людей сокращали. Коли почалося затоплення сіл, з Воронівки людей в Рацево, Павлівку, на Озера переселили, потім ще в Садки, що за Кременчуком, а хто міг, роз'їхалися по усій Україні і далші» (БРВ).

Розповіді про людей, які не захотіли, або ж не встигли переселитися, — також непоодинокі.

«Ми ще ж зразу і не вірили, що це воно таке буде. Наїхали, западенців навезли, якихось людей і рубали ліс, вирубували ліс, садки, дерева, — все знаходять і вирубують. Казали, що ми вам дома построїмо, тамо і переселимо. Вам дадуть готове все — і підете. А потім сказали: “Нате осьо тобі кучку грошей — і йди, що хоч, в оте місце — та й роби”. Ото й було. Нам зразу сказали так, що построять посьолки хороші — і вас туди переселять. А тоді живо і скоро: прийшли і сказали, що як самі не розберете свою хату, то бульдозером прийдемо розвалимо — а вам нате осьо стільки там грошей... Були і такі люди, що не схотіли. Там було три в нас сім’ї такі — не захотіли. І вже... вони вже вичистили все, вирубали — приготували дно для моря. А люди остались. То там троє людей потопилося... Пустили воду — а вони не встигли вибратися з тої води. А вода йшла. Вони десь у погріб там попали... [Ви впевнені, що ті потопилися?]... Не, не. Я знаю точно одних, що потопилися. Там було двоє старих людей і онук з ними. В них череда скоту була, вони не схотіли з своїм скотом іти оце... І не вірили, що оце... буде таке. І люди потонули. Було таке» (ЯАМ).

«А це, як уже почали переселять, сюди прислали якихось розконвоїрованих якихось арештантів. І вони вирубували плавню. Даже були сопротивленія. Каже: “Я з дому не підую...” Так мусили їх даже примусово вивозить. Діда, осьо, де дочка живе, дід Хома і баба Марфа (це з Кута) — так їх насильно вивезли сюди. [А що ж вони казали?] Шо ми звідси не зійдемо... “Затопите нас? Так топіть, ми не протів”. Та це не тільки вони — там багато. Осьо Крестопи, Стаднюки... [Не хотіли переселяться?] Да, це з Кута (кутяни). А у Грушівці, тут у нас більше культурно. І своя лікарня, була, тут, операційна і рентгенна» (КВІ).

Тільки внаслідок будівництва Кременчуцького водосховища та ГЕС було затоплено 211 сіл та 1 місто з населенням понад 133 тис. осіб та землі площею близько 2 тис. км². Люди нерідко ставили собі запитання щодо

можливості уникнення затоплення рідних місць: «Можно было спасти Новогеоргиевск. Уже потом появилась статья (и это очень болезненно восприняли жители Новогеоргиевска), что можно было сделать дамбу до Черкасс. И оно идентично была стоимость дамбы и вот этот снос этих сел и городов, ведь семьи были богатые» (ШЛД).

І як приклад, місцевий старожил, колишній директор Світловодського держлісгоспу Борис Томашевський у газетній публікації «Чи можна було зменшити втрати земель при будівництві нашої ГЕС» повідомляє, як «Богдан Хмельницький врятував місто Чигирин», яке теж підлягало під затоплення. Врятувало його тільки те, що наближалось грандіозне святкування ювілею (у 1954 р. широко відзначалося 300 років возз’єднання України з Росією), тож союзна пропагандистська думка щодо упорядкування місць, пов’язаних з цими подіями, на той час перемогла відомчий підхід⁶. Але історичні села Чигиринщини не уникли затоплення.

Життя переселенців складалося по-різному: хтось викреслив минулі події з пам’яті, заклопотаний новими проблемами, багато хто покинув не тільки рідні місця, але й Україну, та все ж у спогадах більшості респондентів звучить туга за втраченим, вони розповідають про труднощі адаптації на новому місці, що пов’язувалися як зі зміною звичних умов, так із проблемами взаємин.

«Ми їхали в автобусі, а якась жінка їхала на батьківщину з сином. І коли вона побачила воду, вона кричала на весь автобус: “Ой, як багато води! Ти подиви, скільки води! А ми такі дураки — в степи поїхали...”» (СКП).

«Їх ще довго називали переселенцями. Ще дуже довго. От на нараду раніше ходилися. Питають: “Ти був сьогодні на нараді?” — «Та був». — «Ну, було там багато людей?» Каже: “Було двоє людей і три переселенці... — Да, ну вони ж вирости, знаєте, Тясмин впадав у Дніпро — там риби було неміряно. Лісу теж неміряно. Ну і от, як тільки приїхали сюди, то ці, казали, що із наших річок і жаб поїдять”» (ТАГ).

«Захарівка — наша Колима», — неодноразово повторює Любов Семенівна Шкірай, директор Захарівського краєзнавчого музею. «Чому ж Колима?» — запитуємо. «Сюди, далеко в степ після затоплення відселили мешканців давніх квітучих придніпровських сіл (Самусівка, Чаплище та ін.). Це переважно ті люди, хто не міг за себе постояти, або “багато теліпали язиком. Не секрет, що і пільги переселенцям давалися диференційовано”».

У с. Коробки Каховського району в родині місцевих вчителів-пенсіонерів розповідали про те, що серед місцевої каховської інтелігенції здавна велися розмови, що Каховську ГЕС було збудовано задля стратегічних військових цілей, а населення дуже негативно сприймало будівництво. Море будувала величезна маса тих, кого в 1954 році звільняли з Гулагу. На сьогодні потужність Каховської ГЕС дуже мала, струму ледве вистачає на постійне відкачування води у водосховище. Це одне з найбільших джерел захворюваності та смертності населення... землі засолюються, стають зовсім непридатними для обробітку, відбуваються постійні підтоплення. Сучасних мешканців Каховки і Коробок подружжя назвало «Іванами, не помнящими родства» (ЛММ). Щодо самого с. Коробки, то його було створено як показове на Херсонщині. У 50—60 роках в УРСР у зв'язку з поділом населених пунктів на «перспективні» та «неперспективні», до яких зараховувалися і ті, що підпадали під затоплення, розгорнулося будівни-

цтво експериментально-показових сіл. Але, як відомо, численні проблеми навіть цих населених пунктів так і залишилися нерозв'язаними.

«Знищено безмежний материк первісного українства, яке берегло в собі пам'ять цілого народу. Виселено і розпорошено носіїв найглибших пластів народної самоідентифікації»⁷. Ці слова Юрія Рогового щодо побудови на Дніпрі каскаду ГЕС стосуються і біографії українського села впродовж усього ХХ ст. По всій Україні було порушено сільську поселенську мережу, набували обертів процеси депопуляції тощо. Колективізація, розкуркулення, голодомори, оголошення неперспективними безлічі сіл, укрупнення, зселення, затоплення та, зрештою, масові міграції визначали долю села та українського культурного ландшафту загалом.

Звісно, спогади про переселення із зони затоплення, а найбільше їхня оцінка, відтворюються вже з позиції сучасного усвідомлення тих подій, і, на перший погляд, вони ніби не такі трагічні, як чорнобильські... Проте вони інформативні і значущі. Це та «непочута» Україна, яку «ніхто не питав», як вона бажає будувати своє життя, яка не мала голосу як тоді, так переважно не має його і сьогодні. І якщо врахувати, що за різними даними по всьому каскаду ГЕС — це майже три мільйони «зігнаних» з предковічних місць, то варто було б розробити масштабну комплексну наукову програму з дослідження всього подніпровського краю.

¹ Патон Б. Є. До безпеки поступу. Наука і культура: Україна. Щорічник / редкол. : О. Сергієнко (гол. ред.) та ін. — К. : Знання, 1987. — Вип. 21. — С. 8–16.

² *Labores pariunt honores* : спеціальний випуск міжвузівського збірника наукових праць «Проблеми археології Подніпров'я», присвячений 70-річчю доктора історичних наук, професора кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету Ірини Федорівни Ковальової / під ред. З. П. Маріної. — Д. : ДНУ, 2000. — 164 с.

³ Міллер М. Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927–1932) //

Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання. — Мюнхен, 1956. — Т. VI. — С. 147–166.

⁴ Чабаненко В. А. Українська Атлантида. — Запоріжжя : Дніпровський металург, 2006. — С. 284, 285.

⁵ Гудченко З. С. Село на пониззі Дніпра // Народна творчість та етнографія. — 2007. — № 2 (306). — С. 91–101.

⁶ Надруковано в газеті «Наддніпрянина» 24 січня 1998 р.

⁷ Роговий Ю. Ф. Посульська Тризна. — Луганськ : Книжковий світ, 2009. — 71 с.

- БРВ – Бондаренко Раїса Василівна, 1941 р. н., родом із с. Воронівка Кіровоградської обл. Записано 2012 р. у с. Нагірне Світловодського р-ну Кіровоградської обл.
- КВІ – Кабак Василь Іванович, 1920 р. н., родом із с. Мар'янське Апостолівського р-ну. Записано 2012 р. у с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.
- КЛВ – Коваленко Людмила Віталіївна, 1963 р. н., родом із с. Солодівка Глобинського р-ну Полтавської обл. Записано в м. Градизьк Глобинського р-ну Полтавської обл.
- ЛММ – Лашкул Микола Матвійович, 1935 р. н., родом із с. Інгулець Кіровоградської обл. Записано 2011 р. у с. Коробки Каховського р-ну Херсонської обл.,
- НЛВ – Нехіна (Кутенко) Людмила Володимирівна, 1945 р. н., родом із м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. Записано 2012 р. у м. Зеленодольську Дніпропетровської обл.
- ПТМ – Павлюченко Тетяна Миколаївна, 1970 р. н., родом із с. Мар'янське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. Записано 2011 р. у м. Зеленодольську Дніпропетровської обл.
- СДД – Синиця Дмитро Дмитрович, 1956 р. н., родом із смт Горностаївка Херсонської обл. Записано 2011 р. у Києві.
- СІВ – Скрипник Іван Васильович, 1972 р. н., родом із с. Захарівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. Записано 2012 р. у с. Захарівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл.
- СКП – Сокурєнко Катерина Павлівна, 1954 р. н., родом із с. Андрусівка колишнього Новогеор-
гіївського р-ну Кіровоградської обл. Записано 2012 р. у м. Світловодську Кіровоградської обл.
- СНФ – Сиволоб Надія Федорівна, 1928 р. н., родом із с. Грушівка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. Записано 2012 р. у с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.
- СЛП – Скрипник Лідія Павлівна, 1936 р. н., родом із с. Кут. Записано 2012 р. у с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.
- ТАГ – Терещенко Андрій Григорович (священик). Записано 2012 р. у м. Світловодську Кіровоградської обл.
- ШЛС – Шкірай Любов Семенівна, родом із с. Захарівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. Записано 2012 р. у с. Захарівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл.
- ШОВ – Шаль (Ліненко) Олександра Василівна, 1937 р. н., родом із м. Новогеоргіївська. Записано 2012 р. у м. Світловодську Кіровоградської обл.
- ЩЛД – Щукіна Любов Дмитрівна, родом із м. Новогеоргіївська. Записано 2012 р. у м. Світловодську Кіровоградської обл.
- ЯАМ – Яблонська Ала Миколаївна, 1940 р. н., родом із с. Саблуківка Бериславського р-ну Херсонської обл. Записано 2011 р. у м. Каховці.
- ЯГП – Ярмоленко Галина Петрівна, 1933 р. н., родом із с. Чернече колишнього Новогеоргіївського р-ну Кіровоградської обл. Записано 2012 р. у с. Білецьківка Кременчуцького р-ну Полтавської обл.